

Protestant Theological University

Kennis, kunde en karakter

Vos, P.H.; Sanderse, W.

Published in:
Officiersvorming in klare taal

Published: 01/09/2023

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):

Vos, P. H., & Sanderse, W. (2023). Kennis, kunde en karakter: een deugdethische benadering van officiersvorming. In S. Dalenberg, I. Dekker-Prinsen, I. Folkerts, W. Klinkert, W. Sanderse, & R. Tieskens (Eds.), *Officiersvorming in klare taal* (pp. 21-36). Nederlandse Defensie Academie / Leiden University Press.
https://library.open.org/bitstream/handle/20.500.12657/76121/Boek_Officiersvorming_in_klare_taal_e.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

1.1 Kennis, kunde en karakter

Een deugdethische benadering van officersvorming

Pieter Vos en Wouter Sanderse

Deugdethiek: de basis

Wat is een moreel goed officier? In dit hoofdstuk werken we uit dat een goed officier niet alleen handelt in overeenstemming met morele regels en ethische codes. Een officier is idealiter een persoon die ziet en aanvoelt wanneer er iets moet gebeuren, het morele oordeelsvermogen heeft om te weten wat het juiste is, en er vervolgens ook naar weet (en durft) te handelen. Daartoe is het nodig om officieren in houding en karakter te vormen.

Wie inzet op de vorming van het karakter van officieren kan niet om de deugdethiek heen. De deugdethiek van de Griekse filosoof Aristoteles vormt al eeuwenlang de basis voor de morele vorming van het karakter. De kerngedachte van deze benadering is dat we handelen op basis van onderliggende houdingen. Goed handelen komt voort uit goede houdingen die je gaandeweg ontwikkelt, zoals moed, geduld en rechtvaardigheid. Zulke goede houdingen worden ook wel 'deugden' genoemd. Het zijn verworven kwaliteiten die een mens in staat stellen om het juiste te doen ten opzichte van de juiste persoon, in de juiste mate, op het juiste moment, met de juiste bedoeling en op de juiste wijze, zoals Aristoteles het formuleert.¹ Mensen worden niet deugzaam geboren, maar ze zijn wel van nature geschikt om deugden te verwerven, bij uitstek door het afkijken van voorbeeldfiguren en het zelf oefenen van deugzaam gedrag.

Karaktervorming betekent dat we emoties die we van nature hebben, zoals trots, schaamte, verontwaardiging of woede de juiste vorm geven, onder begeleiding van anderen. In die emotionele vorming speelt ook het verstand een belangrijke rol. Wie deugt, doet de deugdzame dingen niet op de automatische piloot, maar weegt steeds af wat het juiste is om te doen. Daarvoor is verstandigheid nodig. Deugden zijn dus intelligente, verstandige houdingen die je emoties in goede banen leiden en je handelen bepalen. Anders geformuleerd: als je deugt, zijn je hoofd, hart en handen op elkaar afgestemd. Je bent moreel sensitief, weet wat goed is om te doen in een bepaalde situatie, en handelt hier ook naar. Dit maakt de deugdethiek zeer geschikt

voor een integrale visie op de vorming van officieren, en biedt tevens handvatten voor de praktijk, precies waar dit boek op uit is.

Deze deugdethische benadering wordt al eeuwenlang verbonden met de militaire praktijk. Eén van de klassieke deugden, moed, wordt bij uitstek belichaamd door de militair. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop de Griekse schrijver Homerus uit de 8e eeuw voor Christus de heldendaden in de slag om Troje beschrijft. Maar ook in onze tijd is de deugdethische benadering van officiersvorming erg actueel. In de wetenschappelijke literatuur over militaire ethiek zijn deugden een veelbesproken thema, en in allerlei landen is militaire vorming expliciet op deugdethische leest geschoeid.² In dit hoofdstuk werken we de relevantie van de deugdethiek uit voor de vorming van officieren in de context van de Nederlandse krijgsmacht. Door enkele bezwaren te bespreken, gaan we na in hoeverre en hoe de deugdethiek nog bruikbaar is. We bespreken, tot slot, manieren om karaktervorming van militairen te bevorderen.

De kracht van een deugdethische benadering

De deugdethiek is de afgelopen decennia uitgewerkt als ethisch perspectief voor allerlei beroepsgroepen, zoals leraren, politieagenten en artsen.³ De deugden van zulke professionals worden begrepen in het licht van de kernwaarden van hun beroepspraktijk. Zo zorgen leraren voor goede scholing en vorming; artsen en verpleegkundigen bevorderen gezondheid; politieagenten zorgen voor orde en veiligheid. Professionals dienen met hun werk dus 'goede doelen': kernwaarden die centraal staan in de specifieke professionele praktijk. Deugden zijn dan de duurzame persoonlijke kwaliteiten die hen in staat stellen om hun rol in een (beroeps)praktijk goed te vervullen. Voor leraren is dat bijvoorbeeld geduld, voor verpleegkundigen compassie en voor politieagenten moed. Zulke deugden maken het voor professionals mogelijk om de kernwaarden of doelen na te streven die kenmerkend zijn voor hun beroepspraktijk.⁴

In vergelijking met een plichtethiek of gevolgenethiek doet een deugdethische benadering meer recht aan de complexe beroepspraktijk. Terwijl regels en plichten veelal van buitenaf of van bovenaf opgelegd worden, motiveren deugden de professional van binnenuit om zelfstandig te beoordelen wat in de complexiteit van allerlei situaties goed is om te doen en daarnaar te handelen. Terwijl een regelethiek vooral formuleert wat je minimaal moet doen of wat je niet mag, stelt de deugdethiek juist het optimale centraal: hoe kun je je werk zo goed mogelijk doen, daarbij tot bloei komen en ook anderen tot bloei laten komen? Bovendien kun je deugden oefenen en je ze gaandeweg eigen maken. Een deugdethische benadering past daarom goed bij opleidingen die professionals willen afleveren die op eigen kracht morele afwegingen kunnen maken in complexe situaties, om zo de doelen na te streven die kenmerkend zijn voor hun beroepspraktijk.

Zo bezien lijkt de deugdethiek ook een passende benadering van de beroepsethiek en vorming van officieren. Al kunnen taakgerichtheid en discipline, uniformiteit en handelen op basis van drills van levensbelang zijn in situaties van gevaar en stress, er is meer nodig om een goed officier te zijn. De hedendaagse officier opereert immers in complexe situaties, waarbij een groot vermogen nodig is om zich te kunnen aanpassen aan nieuwe omstandigheden, die veelal risicovol zijn en om reacties vragen die niet in algemene regels zijn te vangen, maar flexibiliteit, oordeelsvermogen en voortdurende afstemming vergen. Defensie beseft dat dit vraagt om zelfstandig denkende en oordelende officieren, die persoonlijke kwaliteiten als veerkracht, sensibiteit, doorzettingsvermogen, moed en leiderschap tonen.⁵ Kortom, als er

ergens karakter getoond moet worden en robuuste deugden vereist zijn dan is het wel bij de officier die leidinggeeft aan militaire operaties.

Complicaties voor een deugdethische benadering

De vorming van militaire deugden lijkt een zeer geschikte invulling van de morele vorming van officieren in opleiding, maar er zijn ook enkele complicaties, die nu aan de orde komen.

Het interne doel van de krijgsmacht

In de eerste plaats is militair zijn geen ‘normaal’ beroep. Kenmerkend voor militairen in de Nederlandse krijgsmacht is dat ze georganiseerd geweld mogen inzetten tegen degenen die de staat, haar belangen en haar bondgenoten bedreigen. Anders dan de meeste andere professionals hebben ze wettelijk gezien de bevoegdheid om andere mensen te doden. De krijgsmacht heeft ook andere taken, zoals het beschermen van lokale bevolking, vredesopbouw en het ondersteunen bij nationale rampen. Toch definieert de wettelijke bevoegdheid tot geweldsuitoefening – op basis van politiek mandaat en binnen juridische kaders – het specifieke van de krijgsmacht en bepaalt dit daarmee het kerndoel van de militaire beroepspraktijk.

Terwijl andere beroepspraktijken direct op een bepaald ‘goed’ gericht zijn, zoals het bevorderen van gezondheid, rechtvaardigheid of algemene ontwikkeling, ligt dat bij de militaire beroepspraktijk ingewikkelder. Het inzetten van geweld, hoe noodzakelijk en juist soms ook, is moeilijk te beschouwen als een nastrevenswaardige waarde. Een deugdethische benadering kan toch passen bij de krijgsmacht, als we het inzetten van (dodelijk) geweld niet zien als doel in zichzelf, maar als middel met het oog op goede doelen, zoals het bevorderen van vrede en veiligheid en het beschermen van burgers. Hoewel de krijgsmacht dus een (gewelds)instrument van de overheid is, kunnen we ‘protectie’ zien als de interne waarde van de militaire beroepspraktijk.

De eigen aard van het militaire werk betekent volgens ons dat de deugdethiek weliswaar een belangrijk maar niet het enige kader kan zijn voor de morele vorming van officieren. Ook moet aandacht gegeven worden aan vormen van regelethiek en het internationaal (oorlogs)recht, evenals concretisering in *Rules of Engagement*. Zij vormen de morele en juridische kaders waarbinnen het morele handelen

van officieren gepositioneerd is en waaraan de militaire beroepsuitoefening is gebonden. Ook de theorie van de rechtvaardige oorlog is niet zozeer een vorm van deugdethiek maar formuleert vooral criteria, principes en regels op basis waarvan afgewogen wordt of militair ingrijpen gerechtvaardigd is (*ius ad bellum*) en hoe dat ingrijpen vormgegeven moet worden (*ius in bello*).

Maximaal goed of minimaal juist?

Een tweede complicatie is dat de geweldsuitoefenende taak van militairen, en de bijzondere verantwoordelijkheid daarvoor van officieren, op gespannen voet kan staan met de kern van de deugdethiek, namelijk het bevorderen van een goed en gelukkig leven met en voor anderen.

De krijgsmacht is primair instrumenteel van aard, in de zin dat militairen worden ingezet ten behoeve van het handelen van de staat. Omdat de krijgsmacht in dienst staat van de staat, zijn de eigen waarden van militairen niet doorslaggevend voor hun handelen, zoals dat bij leraren of artsen eerder het geval is. De eigen professionele ruimte van militairen is ingeperkt door de opdrachten die Defensie op basis van politieke besluitvorming krijgt. Dat kan schuren met een deugdeethische benadering. Vanuit de liberale staat is immers een 'dunne' moraal leidend, terwijl de deugdethiek een heel specifieke, 'dikke' opvatting veronderstelt over wat een leven goed en gelukkig maakt. Terwijl deugden je in staat stellen om te floreren, wordt militair ingrijpen gerechtvaardigd vanuit wat minimaal juist is, zoals een agressor bestrijden, een land verdedigen, een terroristische organisatie uitschakelen of een dreigend conflict afwenden.

Deze kenmerken van de krijgsmacht leveren een dubbele spanning op voor militairen. De eerste spanning is dat het militair-zijn voor militairen vaak bijdraagt aan hun floreren, terwijl hun moreel handelen vooral betrekking heeft op wat minimaal nog als juist en aanvaardbaar gezien kan worden. Ze zijn niet uit op wat maximaal nastrevenswaardig is, maar zijn vooral bezig met wat minimaal juist is. De tweede spanning is de keerzijde hiervan. Defensie vraagt noodzakelijkerwijs een vergaande inzet van haar werknemers, zeker onder oorlogsomstandigheden en tijdens uitzendingen. Terwijl het militaire beroep een grote impact op het persoonlijke leven heeft, biedt dat werk zelf onvoldoende garantie op een goed en gelukkig leven. Sterker nog, het kan dat op losse schroeven zetten. Werken bij Defensie kan je zelfs je leven kosten.

Om goed met deze spanningen om te gaan en te voorkomen dat de militair louter als middel en niet als mens wordt gezien, dient Defensie altijd een ruimte open te houden voor eigen persoonlijke reflectie op en eigen beleving van het goede leven. Vanouds wordt deze vrije ruimte geborgd door de geestelijke verzorging, die een vrijplaats vormt die door Defensie bezet mag worden. Daar kunnen vragen geadresseerd worden vanuit eigen overtuigingen over het goede leven, mede vanuit levensbeschouwing en religie, ook en juist als deze op gespannen voet staan met wat Defensie van je vraagt.

Welke deugden?

Een derde complicatie betreft de vraag welke specifieke deugden een ‘goed militair’ zou moeten hebben. Het is niet meteen evident dat veelgenoemde wenselijke houdingen van militairen, zoals discipline, doorzettingsvermogen en loyaliteit, ook daadwerkelijk deugden zijn. Loyaliteit kan bijvoorbeeld een kwalijke rol spelen bij het ontstaan en stilhouden van misstanden. Loyaliteit is dan een ‘loyaliteit aan de eigen groep’ die rechtvaardigheid in de weg zit. Houdingen zijn, kortom, alleen maar deugden in de mate dat kardinale deugden zoals rechtvaardigheid erin verondersteld zijn (zie hierna). Bovendien hebben veel waarden- en deugdenlijstjes die in krijgsmachten gehanteerd worden een ‘interne gerichtheid’.⁶ Ze zijn minder gericht op de omgang met mensen buiten defensie, zoals de lokale bevolking. Met het oog op de complexe taakstelling van de krijgsmacht dienen officieren-in-opleiding ook te leren hoe ze deugden kunnen toepassen in de omgang met de lokale bevolking in het uitzendgebied en militairen van de tegenpartij.⁷

Bij het formuleren van militaire deugden, en de uitwerking daarvan in de richting van allerlei betrokkenen, kan dus blikvernaauwing optreden. Deze kan worden tegengegaan door deugden centraal te stellen die vanouds een centrale rol hebben gespeeld in een deugdethische benadering: de zogenaamde ‘kardinale’ deugden (van *cardo*, ‘spil’) verstandigheid, moed, maat en rechtvaardigheid. Wat ze spil- of scharnierdeugden maakt, is dat ze verondersteld worden in iedere deugd. ‘Maat’ houden gaat over het vinden van het juiste midden; verstandigheid over het maken van de juiste keuze in een concrete situatie; moed over handelen in moeilijke en risicovolle omstandigheden; en rechtvaardigheid over iedereen geven wat hem of haar toekomt.

De vier kardinale deugden zouden herkenbaar moeten zijn in iedere deugd. Houdingen als discipline, doorzettingsvermogen en loyaliteit zijn vanuit die optiek

pas deugden als duidelijk kan worden gemaakt hoe ze samenhangen met de vier kardinale deugden. Dat betekent bijvoorbeeld dat loyaliteit, opgevat als deugd, altijd ingebed is in rechtvaardigheid, doorzettingsvermogen moet vereisen, en discipline alleen ‘met mate’ goed is. Een deugdethische benadering van de beroepsethiek van militairen zal de vier kardinale deugden centraal stellen, gespecificeerd vanuit de militaire beroepspraktijk,⁸ en aangevuld met typisch militaire deugden, zoals verantwoordelijkheid, discipline, loyaliteit, respect, compassie en veerkracht.⁹

Kortom, de deugdethiek kan helpen bepaalde aspecten van de militaire beroepsethiek beter te begrijpen, maar de verhouding tussen de deugdethiek en de krijgsmacht is ook spanningsvol. Voor officersvorming betekent dit dat er, ten eerste, altijd aandacht moet zijn voor andere ethische en juridische benaderingen; dat er, ten tweede, naast de militaire beroepsethische vorming binnen defensie ook altijd ruimte is voor de persoonlijke opvattingen van militairen over het goede leven en de thematisering daarvan door de geestelijke verzorging; en dat, ten slotte, specifieke militaire deugden altijd vanuit de algemene kardinale deugden begrepen moeten worden.

De kardinale deugden als spil van militaire deugden¹⁰

In plaats van een lijst met specifieke militaire deugden uit te werken, bespreken we hier de kardinale deugden (moed, maat, verstandigheid en rechtvaardigheid) in een militaire context. Ze zijn niet ‘los’ verkrijgbaar, maar veronderstellen elkaar: je kunt bijvoorbeeld geen maat houden als je niet verstandig bent, en niet moedig zijn als je niet rechtvaardig bent. In lijn met wat we hierboven beschreven, denken we zo een morele bodem onder officersvorming te leggen. Dit stelt ons in staat om bij specifieke deugden, zoals loyaliteit of gehoorzaamheid, na te gaan onder welke voorwaarden deze houdingen als deugden begrepen kunnen worden.

Moed

Moed (*andreia, fortitudo*) is die karakterhouding die ons in staat stelt om op de juiste manier om te gaan met situaties die angst oproepen. Als er gevaar dreigt, is de natuurlijke reactie om te vluchten. Je voelt immers angst. In de deugd moed wordt deze emotie omgevormd tot een optimale houding. Dat kan volgens Aristoteles door het juiste midden te vinden. In geval van angst voor gevaar bestaat de optimale houding erin het juiste midden te vinden tussen enerzijds te veel en anderzijds te

weinig bepaald worden door de emotie angst of het verlangen naar veiligheid. Wanneer je overmand wordt door de angst, ben je laf. Word je te weinig bepaald door de emotie angst, dan ben je overmoedig.

Als er één ding is dat mensen vrezen, dan is het wel lijden en de dood, en wie in het aangezicht van de dood moedig is, is bij uitstek moedig. Militairen lopen tijdens de uitoefening van hun taken grote risico's, waarin angst, vrees en onzekerheid een grote rol spelen. Het fundamentele gevaar is gedood te worden. Maar ook het doden van anderen is voor degene die doodt een risico, omdat deze daad degene die hem verricht psychisch en geestelijk belast. De deugd moed is daarom cruciaal voor de militair in het algemeen en de officier in het bijzonder.

Moed wordt daarom altijd gezien als spil van een deugdelijk militair karakter. Van Iersel en Van Baarda typeren de moed van de militair als 'een tot beroepshouding geworden bezonnen bereidheid om risico te nemen.'¹¹ Moed is meer dan de dapperheid die we herkennen in een goed militair. Als deugd is moed een *morele* kwaliteit, dat wil zeggen: betrokken op het goede. Moed is pas moreel juist als de risico's worden genomen ten behoeve van het floreren van anderen: de kameraden van het peloton of de compagnie, de burgers die beschermd worden of mensen van wie de rechten zijn geschonden. Dit betekent dat we de kwalificatie 'moedig' niet kunnen toekennen aan criminelen, nazi's of terroristen, omdat hun daden namelijk niet in het teken staan van het floreren van anderen. Bovendien kan de deugd moed niet zonder de deugd rechtvaardigheid.

Dit geldt ook voor de officier. Diens moedige handelingen kunnen immers in dienst gesteld worden van een onrechtvaardig doel. Soms kan moedig zijn betekenen dat je weigert bevelen op te volgen, precies omdat ze gericht zijn op een verkeerd doel en het recht schenden. Dat is het geval als er evidente oorlogsmisdaden begaan dreigen te worden. Zo'n weigering kan moeilijk zijn omdat de legerleiding, de groep of wie dan ook zich tegen je kan keren. Het vergt dan moed van de officier om de rug recht te houden. Toch zal een terechte weigering, hoe moeilijk ook, uiteindelijk allen ten goede komen: de potentiële slachtoffers van de misdaad, de politieke opdrachtgever van de krijgsmacht, de krijgsmacht en de officier zelf.¹²

Maat

Als deugd richt de maat of matigheid (*soophrosunè, temperantia*) zich vanouds vooral op datgene wat ons plezier en genot geeft, zoals eten, drinken en seks. Deze natuurlijke

verlangens moeten de gepaste vorm krijgen met behulp van het verstand. Dat dit ook voor militairen van groot belang is, behoeft geen betoog als je je verhalen voor de geest haalt over militaire feestjes die uit de hand lopen, over klachten van vrouwelijke militairen vanwege seksuele intimidatie, of over een peloton dat dronken en vandalistisch door het centrum van een stad gaat. Positief geformuleerd staat de deugd van de maat voor de kunst van het genieten. Met mate genieten leidt niet zozeer tot ‘minder genieten’, maar wel tot ‘beter genieten’.¹³

Hierboven behandelden we maat ook als aspect van iedere deugd, namelijk omdat iedere deugd het midden houdt. De deugd is immers een midden tussen twee uitersten ten opzichte van een emotie of handeling. Het midden bepaalt de juiste maat tussen te veel en te weinig, te kort en te lang, te vroeg en te laat in relatie tot de natuurlijke reactie. Het midden is tegelijk het *optimale*, het beste. De deugd kan daarom beschouwd worden als voortreffelijkheid of excellentie. Dat komt in het

oorspronkelijke woord (Grieks: *aretè*) en in vertalingen daarvan tot uitdrukking: het Latijnse *virtus* en het Engelse *virtue*, waaraan ook ons begrip ‘virtuositeit’ is ontleend.

Ook voor militairen komt het erop aan in de juiste mate, op het juiste moment, met de juiste middelen, ten opzichte van de juiste mensen te handelen. Matig gebruik van geweld betekent voor de militair het midden houden tussen de uitersten van excessief geweld enerzijds en in het geheel geen geweld gebruiken anderzijds. Het principe van proportionaliteit in de theorie van de rechtvaardige oorlog is in feite een nadere uitwerking van de deugd maat. Wie militaire middelen inzet, moet steeds de afweging maken of het geweld dat hij inzet opweegt tegen het onrecht dat de tegenstander begaat. In het algemeen is wel duidelijk waaruit excessief geweld bestaat, zoals de vele internationale tribunalen van de laatste decennia tonen, maar de deugd maat betekent voor de officier ook dat hij *te weinig* geweld moet vermijden. Ook dat hangt samen met een criterium van de theorie van de rechtvaardige oorlog, namelijk het criterium dat een oorlog *kans van slagen* moet hebben. Dat betekent dat in bepaalde situaties robuust ingrijpen geboden is. Te weinig geweld gebruiken kan als indirect effect hebben dat het geweld als geheel juist toeneemt.¹⁴

Verstandigheid

De verstandigheid (*phronèsis, prudentia*), ook wel praktische wijsheid of moreel oordeelsvermogen genoemd, is geen karakterdeugd, zoals maat en moed.¹⁵ Dat zijn namelijk deugden die ons helpen op een gepaste manier om te gaan met gevoelens, zoals plezier, angst of boosheid. Verstandigheid is daarentegen een ‘intellectuele deugd’, een voortreffelijke manier van *denken*. Toch heeft de verstandigheid een link met de karakterdeugden: ze helpt in concrete situaties te bepalen wat goed is. Je kunt wel in abstracto weten dat een moedig optreden nastrevenswaardig is, maar je hebt verstandigheid nodig om te weten wat het voor *jou* op *dit moment in deze omstandigheden* betekent om moedig te zijn.

De karakterdeugden houden het midden ten aanzien van een bepaalde emotie of handeling; wat dat midden is wordt bepaald door de verstandigheid. Het midden treft de verstandige door twee manieren van kijken te combineren: enerzijds let hij op het doel van zijn handelen, anderzijds op de omstandigheden. Dit wordt vanouds verduidelijkt met de (militaire) metafoor van de boogschutter. Om goed te kunnen schieten moet de boogschutter natuurlijk letten op het doel: het doelwit. Maar als hij alleen naar het doelwit zou kijken, dan mist hij het doelwit juist. Hij vergeet dan niet alleen te letten op de omstandigheden, zoals de afstand, wind en objecten die

niet geraakt mogen worden, maar ook rekening te houden met zijn eigen neigingen en afwijkingen. Net als de boogschutter houdt een verstandig mens zowel het doel als de omstandigheden in het oog.

Een verstandige officier bezit het onderscheidingsvermogen om te bepalen of bepaalde militaire acties in het licht van morele waarden en doelen gerechtvaardigd zijn. Op basis van deze oordeelsvorming geeft de officier bevelen. Gezien de bevelsstructuur van de krijgsmacht kun je er in principe van uitgaan dat die bevelen worden opgevolgd, maar toch heeft iedere militair de verantwoordelijkheid om af te wijken van immorele bevelen en om illegale bevelen niet op te volgen. Al heeft iedere militair dus verstandigheid nodig, militaire leiders hebben deze deugd in het bijzonder nodig. De verstandigheid stelt ze in staat te weten wat de juiste militaire actie is, waarbij niet alleen tactische en strategische overwegingen van belang zijn, maar ook de vraag of het handelen moreel juist en rechtvaardig is.

Rechtvaardigheid

Bij Aristoteles heeft rechtvaardigheid (*dikaiosunè, iustitia*) te maken met het verdelen van wat elk mens toekomt in een gemeenschap. Rechtvaardig zijn betekent ieder het zijne of hare geven, dat wil zeggen, dat wat ieder verdient. Deze verdienste wordt bepaald door de mate waarin ieder heeft bijgedragen aan het realiseren van het gemeenschappelijk goed, ten behoeve van het bestaan en voortbestaan van de gemeenschap. Rechtvaardigheid is in deze zin relevant voor de krijgsmacht, bijvoorbeeld bij een promotie naar een hogere rang, of het krijgen van een onderscheiding.

Toch wordt rechtvaardigheid tegenwoordig ook nog op een heel andere manier begrepen. Wat rechtvaardig handelen is, hangt in die optiek juist af van principes die een universele geldigheid hebben, zoals recht doen aan menselijke waardigheid of het recht op leven, en die principes zijn geformuleerd als mensenrechten. Mensenrechten en de schending ervan spelen ook een belangrijke rol in hedendaagse uitwerkingen van de theorie van de rechtvaardige oorlog. Zo vormen ernstige schendingen van mensenrechten bij uitstek de *rechtvaardige reden* voor gewapend ingrijpen en heeft het principe van *discriminatie* tussen combattanten en non-combattanten alles te maken met het eerbiedigen van de rechten van burgers.

Deze achtergrond maakt goed duidelijk waarin de deugd van de rechtvaardigheid voor militairen vooral bestaat. Zoals Edward Barrett stelt: “Most fundamentally, it

requires sensitivity to the dignity of all persons, and a disposition to respect the rights of those associated with military operations.”¹⁶ Rechtvaardige militairen zijn, kortom, sensitief voor de waardigheid van alle personen, degenen die wel en niet betrokken zijn bij een gevecht. Het gaat niet alleen om de eigen bevolking die beschermd wordt, maar ook om de vijand en allen die in een bepaald conflictgebied aanwezig zijn.

De deugd rechtvaardigheid is cruciaal voor de officier die afwegingen moet maken waarbij het leven van mensen in het geding is. Gevoeligheid voor de beschermwaardigheid van de militairen waaraan de officier leidinggeeft zal relatief gemakkelijker zijn dan het respecteren van de rechten van vijanden en andere betrokkenen. Toch betekent het respecteren van mensenrechten dat het militaire handelen er niet op gericht dient te zijn de vijand te doden, maar deze slechts buiten gevecht te stellen, als tenminste tussen deze beide uitkomsten te kiezen is. Het doden van tegenstanders zou niets anders moeten zijn dan het ongewenste, indirecte effect van pogingen hen buiten gevecht te stellen.¹⁷ Een moreel deugdzame officier respecteert de rechten van de ander dus, zelfs als de ander verwond of gedood wordt.

Deugdethische officiersvorming

Een van de sterke punten van een deugdethische benadering is dat ze een verhaal heeft over hoe militairen zich deugden eigen kunnen maken. Hieronder bespreken we kort enkele van deze methodes, maar gaan we vooral in op enkele institutionele voorwaarden¹⁸ waaraan voldaan moet zijn om die militaire deugdenvorming te laten slagen.

De eerste voorwaarde is dat karakter prioriteit krijgt in de krijgsmacht en specifiek in de opleiding tot officier. Dit betekent dat de krijgsmacht expliciet beschrijft wanneer officieren en andere militairen ‘karakter’ tonen, en dat het belang van karakter, naast kennis en kunde, wordt onderstreept. Daarbij gaat het niet om lijstjes gedragingen, maar om onderliggende houdingen die in wisselende, complexe situaties tot verschillende handelingen kunnen leiden, steeds passend in de context. Karakter moet dan worden meegewogen in het aannemen van nieuw personeel én in het beoordelen van het werk van de huidige werknemers. Voor de werving van studenten betekent het dat de NLDA wordt neergezet als een karaktervormend instituut. Studenten maken zich er niet alleen communicatieve vaardigheden, analytisch vermogen, oordeelsvorming, flexibiliteit en creativiteit eigen, zoals de website vermeldt.¹⁹ Omdat zulke eigenschappen, zoals we eerder betoogden, zowel goed- als

kwaadschiks kunnen worden ingezet, is het belangrijk om dit soort eigenschappen van een morele basis te voorzien, bestaande uit de kardinale deugden die we eerder beschreven. Voor het curriculum betekent het onder andere dat er met betrekking tot deugden leerdoelen worden geformuleerd, en dat wordt nagedacht over de vraag in hoeverre en hoe deugden van cadetten en adelborsten beoordeeld worden, iets wat complex maar wel mogelijk is.²⁰

De tweede voorwaarde voor het implementeren van karaktervormende methodes is dat officieren in de krijgsmacht en docenten aan de NLDA het goede voorbeeld geven. Ze zullen de algemene en militaire deugden voortdurend moeten benoemen in relevante situaties. Dat moeten ze niet alleen doen in het dagelijkse werk, bijvoorbeeld bij het geven van feedback, maar ook op speciale momenten, zoals bij diploma-uitreikingen en andere vieringen of herdenkingen. Een volgende stap is het modelleren, het zelf voorleven, van deugden, wat ook wel gevat wordt in de gevleugelde uitspraak *'practise what you preach'*. Als leidinggevend, instructeurs en docenten heel ander gedrag laten zien dan het deugdzaam gedrag dat ze van toekomstige officieren verwachten, dan hebben adelborsten en cadetten dat haarfijn door, en zullen ze zich van de verwachtingen niet zoveel aantrekken. Dat betekent dat er sprake moet zijn van congruentie tussen wat leidinggevend verwachten van medewerkers en het gedrag dat ze zelf laten zien. Maar toch biedt ook het bewust voorleven van deugdzaam gedrag geen garantie op succes. Willen officieren-in-opleiding deugden bij anderen herkennen en zelf kunnen gebruiken, dan is er meer nodig. Het in de lerarenopleiding gebruikte VELG-model²¹ maakt duidelijk dat docenten naast *Voorbeeld zijn*, moeten kunnen *Expliciteren* waarvan ze een voorbeeld zijn, *Legitimeren* waarom dit wenselijk is, en studenten moeten stimuleren om het vertoonde voorbeeldgedrag te herkennen en zelf te leren *Gebruiken*.

Als aan deze voorwaarden is voldaan, kan de officersopleiding allerlei (soms evidence-based) methodes inzetten die karaktervorming stimuleren. In een deugdenbenadering vormt de eerdergenoemde voorbeeldfunctie van docenten en leidinggevend het fundament. Daarnaast is gewoontevorming belangrijk, dat wil zeggen: het onder begeleiding herhaaldelijk oefenen van deugdzaam gedrag in realistische en steeds complexere situaties, zodat geleidelijk stabiele houdingen ingesleten raken. Verder kan de karaktervorming van studenten op diverse manieren worden gestimuleerd. Dat kan bijvoorbeeld door het lezen van romans, zoals dat in sommige geneeskundeopleidingen gebeurt. Artsen-in-spe kunnen zo oefenen om zich in te leven in de karakters in het boek, wat het voelen van empathie ten opzichte van patiënten zou bevorderen.²² Het kan wellicht ook door het gericht kijken en bespreken van films (zie deel 3) of het doen van vrijwilligerswerk. Ten slotte zijn

dialogomethodes²³ belangrijk om verstandigheid te cultiveren. Zo'n gesprek kan vooruitblikkend zijn, als het gaat over de vraag wat in een toekomstige situatie bijvoorbeeld rechtvaardig of moedig is om te doen, maar ook terugblikkend, door uit gemaakte keuzes proberen af te leiden wat men blijkbaar rechtvaardig of moedig vond.²⁴

Deze uitwerking maakt duidelijk dat we karaktervorming niet louter opvatten als een apart vak, zoals militaire ethiek, waarin bijvoorbeeld colleges over militaire deugden gegeven worden. Hoewel ethiekonderwijs in de krijgsmacht op zich belangrijk is, en de bespreking van theorieën een bijdrage kan leveren aan karaktervorming, zien we het als een stukje van een grotere puzzel. Vanuit de deugdethiek zien we de krijgsmacht in het algemeen en de officiersopleiding in het bijzonder als vormende instituten waarin militairen-in-opleiding niet alleen leren over deugden, maar waarin hun karakter verandert. De krijgsmacht is, of ze dat nu wil of niet, een pedagogische gemeenschap, waarin militairen voortdurend meer of minder deugzaam gedrag vertonen. Ze kijken dat gedrag niet alleen van elkaar af, maar stimuleren elkaar of remmen elkaar ook af. Waar het om gaat is dat de officier zich hiervan bewust is, en dat hij of zij nadenkt hoe dat nog structureler, systematischer, collectiever en zelfkritischer kan gebeuren. Dit vraagt om een integrale aanpak in de praktijkgerichte delen van het curriculum; of dat nu een velddienst, een college, een presentatie of een korpsactiviteit betreft. In uiteenlopende leercontexten zouden deugden steeds benoemd moeten worden en de relevantie van die deugden voor het beroep van officier duidelijk moeten zijn. Officieren-in-opleiding moeten gestimuleerd worden om te reflecteren op wat deugden in concrete situaties betekenen. Zo'n integrale aanpak²⁵ is veelbelovend, maar ook veelgevraagd en complex, en vraagt om een langdurig veranderproces, waarvan het succes afhangt van de bereidheid en het vermogen van alle betrokkenen om de krijgsmacht primair als een *morele* gemeenschap te zien.

Noten

- 1 Aristoteles, *Ethica*, vert. C. Pannier & J. Verhaege (Groningen: Historische Uitgeverij, 1999), 64.
- 2 Zie voor voorbeelden uit de Verenigde Staten, Canada, Groot-Brittannië, Australië, Frankrijk en Nederland bijv. M. Skerker, D. Whetham & D. Carnick (Eds), *Military Virtues* (Havant: Howgate, 2019)
- 3 Zie bijvoorbeeld W. Sanderse & J. Kole (red.), *Karakter: Deugden voor professionals* (Leusden: ISVW Uitgevers, 2018).
- 4 Zie hierover J. Kole, 'Virtuoos maatwerk: De rol van deugden in ethisch verantwoorde beroepsuitoefening', in: Sanderse & Kole, *Karakter*, 37-50.
- 5 Dergelijke kwaliteiten worden genoemd in de *Profielschets van de Officier van de Nederlandse Krijgsmacht*, versie 1.0 (Den Haag: Ministerie van Defensie z.j.).
- 6 P. Robinson, 'Introduction: Ethics Education in the Military', in: P. Robinson, N. de Lee & D. Carrick (Eds), *Ethics Education in the Military* (Aldershot: Ashgate, 2008), 1-12.
- 7 P. Olsthoorn, 'Onderwijs in de militaire ethiek aan de Nederlandse Defensie Academie: Kanttekeningen bij een deugdeethische benadering', in: P. Vos & F. van Iersel (red.), *Morele vorming van militairen: Bijdragen van de geestelijke verzorging* (Utrecht: Eburon, 2023), 109-119.
- 8 Ook J.H. Toner, *Morals under the Gun: The Cardinal Virtues, Military Ethics, and American Society* (Lexington: University Press of Kentucky, 2000) zet zijn deugdeethische benadering van militaire ethiek op vanuit de vier kardinale deugden.
- 9 Zie bijvoorbeeld P.H. de Vries, *'The Good, the Bad and the Virtuous': The Virtue-Ethical Theory of Alasdair MacIntyre Applied to Military Practice* (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2013); Skerker, Whetham & Carnick, *Military Virtues*; P. Olsthoorn, *Military Ethics and Virtues: An Interdisciplinary Approach for the 21st Century* (London/New York: Routledge, 2011).
- 10 Deze paragraaf is mede ontleend aan P. Vos, 'De vorming van het karakter van de militair: Deugdeethiek en de praktijk van morele vorming door de Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht', in: F. van Iersel, J.P. van Bruggen & R. de Boer (red.), *Trouw aan jezelf: Hoe de Geestelijke Verzorging kan bijdragen aan de morele vorming van militairen* (Budel: Damon, 2013), 62-107.
- 11 A.H.M. van Iersel & Th.A. van Baarda, *Militaire ethiek: Morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (Budel: Damon, 2002), 280.
- 12 Van Iersel & Van Baarda, *Militaire ethiek*, 289.
- 13 P. van Tongeren, *Leven is een kunst: Over morele ervaring, deugdeethiek en levenskunst* (Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2012), 110.
- 14 Van Iersel & Van Baarda, *Militaire ethiek*, 285.
- 15 Ontleend aan M. Janssens & P. Vos, 'Tien deugden onder de loep', in: W. Sanderse (red.), *Lezen voor het leven: Deugden in de wereldliteratuur* (Leusden: ISVW, 2017), 169-194.
- 16 E.T. Barrett, 'Overview: Just (and Unjust) Warriors: Nature and Causes', in: Skerker, Whetham & Carrick (Eds), *Military Virtues*, 31-40: 34.
- 17 Van Iersel & Van Baarda, *Militaire ethiek*, 282-283.
- 18 E. Murray, M. Berkowitz & R. Lerner, 'Leading with and for character: The implications of character education practices for military leadership', in: *The Journal of Character and Leadership Development* 6:1 (2019), 34-42.
- 19 Zie de website <https://www.defensie.nl/onderwerpen/defensieacademie/leiderschap>
- 20 K. Kristjansson, 'Hoe meet je professionele karakterontwikkeling?' in: Sanderse & Kole, *Karakter*, 167-182.
- 21 J. Geursen, F. Korthagen, M. Lunenberg, J. Dengerink & B. Koster, 'Eindelijk: een opleiding voor lerarenopleiders', in: *Tijdschrift voor lerarenopleiders* 33:3 (2012), 4-9.
- 22 Zie bijvoorbeeld <https://www.radboudumc.nl/nieuws/2021/empathie-en-inlevingsvermogen-door-boeken>.
- 23 H. van Dartel & B. Molewijk (red.), *In gesprek blijven over goede zorg: Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk* (Amsterdam: Boom, 2014).

- 24 Naast deze nog algemeen geformuleerde methodes hebben Sanderse & Kole, *Karakter*, 183-225, ook een reeks concrete werkvormen verzameld om het karakter van professionals te stimuleren.
- 25 A. Visser, *Persoonsvorming als curriculaire uitdaging?! Een conceptueel vooronderzoek* (Enschede: SLO, 2018). <https://slo.nl/publish/pages/3139/persoonsvorming-als-curriculaire-uitdaging.pdf>